

A Research on the Relief of Fath-Ali Shah's Lion Hunting in Shahr-e Ray

Farideh Kalhor¹

Type of Article: **Research**

Pp: 295-324

Received: 2023/07/09; Revised: 2023/10/03; Accepted: 2023/10/5

 <https://doi.org/10.22034/PJAS.8.29.295>

Abstract

In the past, there existed a relief known as Fath-Ali Shah's lion hunting in Shahr-e Ray. Regrettably, this precious piece of history has undergone significant damage due to the mining activities of Ray Cement Factory. Presently, only a fragment of this relief is preserved. Since most of this relief is lost, there are many uncertainties about it; For example, the exact location of the relief in Shahr-e Ray remains unknown. Various studies attribute the construction year of this relief to 1246 AH, but its accuracy is still subject to debate. Additionally, there was an inscription surrounding the relief containing poetic verses in Nasta'liq script, which have not been deciphered yet. On the other hand, due to the proximity of this relief to Cheshme-Ali's relief, the information related to these two is sometimes mistakenly attributed to the other, causing researchers to make mistakes. This research aims to give a clear picture of this relief and to remove the gaps surrounding it. This research intends to answer the following questions: What was the original location of the relief on Sorsore Mountain and when was it built? What precisely is the content of the poetic inscriptions surrounding it? What alterations has this relief undergone over time, and what has ultimately become of it? This research adopts a descriptive-analytical approach, relying on historical texts and images as primary sources to guide the investigations. Finally, by the primary sources, the location of this relief on Sorsore Mountain is determined. The results show that the poems of the inscription are in praise of Fath-Ali Shah, and the chronogram indicates the year of its construction in 1246 AH. eventually, sometime between 1340 and 1345 SH, due to the explosions of the Ray Cement Factory, this relief was destroyed, and only a fragment of it including the lion's tail and the inscriptions around it remained, which is kept in the museum of the Ray Cement Factory.

Keywords: Rock Relief, Fath-Ali Shah, Shahr-e Ray, Inscription.

1. M. A. in Iranian Architecture Studies, Department of Studies and Conservation of Architectural and Urban Heritage, Faculty of Architecture, University of Tehran, Tehran, Iran

Email: fh_kalhor@yahoo.com

Citations: Kalhor, F., (2024). "A Research on the Relief of Fath-Ali Shah's Lion Hunting in Shahr-e Ray". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(29): 295-324. <https://doi.org/10.22034/PJAS.8.29.295>

Homepage of this Article: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-878-en.html>

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)

Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

Copyright © 2024 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT). This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

In the past, there existed two rock reliefs of Fath-Ali Shah Qajar in Shahr-e Ray, one of which has been disappeared. This relief, which is located on the southern part of Sorsore Mountain, is known as “Fath-Ali Shah’s lion hunting”. An older, probably Sassanid relief had been erased and replaced by the Qajar one. There are many uncertainties about Fath-Ali Shah’s lion hunting; For example, the exact location of the relief in Shahr-e Ray remains unknown. Various studies attribute the construction year of this relief to 1246 AH, but its accuracy is still subject to debate. Additionally, there was an inscription surrounding the relief containing poetic verses in Naṣṭaliq script, which have not been deciphered yet. On the other hand, due to the proximity of this relief to Cheshme-Ali’s relief, the information related to these two is sometimes mistakenly attributed to the other. It is necessary to do detailed research on this relief to solve these mistakes and answer the ambiguities raised. This research intends to answer the following questions: What was the original location of the relief on Sorsore Mountain and when was it built? What precisely is the content of the poetic inscriptions surrounding it? What alterations has this relief undergone over time, and what has ultimately become of it? This research adopts a descriptive-analytical approach, relying on historical texts and images as primary sources to guide the investigations.

Literature

For the first time, Muṣṭafavi wrote a note in the monthly information magazine, in which he stated the location and address of access to the lion hunting relief, the year it was made, and introduced the artists involved in making it (Muṣṭafavi, 1953: 10). Luft, in an article entitled “The Qajar rock reliefs”, in a short mention to the Lion Hunting relief, tries to estimate the year of its construction (Luft, 2001: 32). Mirzaei-Mehr also describes the artistic aspects of the relief in Abdullah Khan’s book (Mirzaei-Mehr, 2014: 43-45). Doroodian has done a detailed research on the incomplete relief that Fath-Ali Shah erased in “A study about the Sasanian rock relief of Ray”. Doroodian introduces this role in his article and tries to identify its character. (Doroodian, 2016: 63&64). Safinejad has given an estimate of the size of the relief and the inscription around it in the book of Ray’s Historical Places and has described the details of the figure of Fath-Ali Shah and lion. He also deciphered the poems around the inscription, but his reading has many mistakes. (Safinejad, 2015: 344&345). Movathagh has given some information about Sassanid relief, which he has referred to the book of Kariman (movathagh, 2017: 110).

Discussion

First of all, the exact position of the relief is examined with the help of the remaining drawings and maps. According to Muṣṭafavi’s descriptions of Ray cement factory near the relief in the 1960s, Jules Laurence’s painting in 1848, William Ouseley’s painting of the location of the Sassanid relief that existed former the lion hunting and his explanation

of the access route to relief, its position can be determined on Schmidt's aerial photo of the Sorsore Mountain. Before Fath-Ali Shah's figure was engraved on the body of the Sorsore Mountain, there was an old relief. That relief was first found by Robert Gordon and James Morier in 1812. (Morier, 2007, Vol. 2: 229). Morier drew a sketch of this relief (Fig. 7). William Price, William Ouseley, and Ker Porter also visited the relief, and described it in their travelogues. It can be concluded from their texts and images, that there were two flat tablets in the mountain at the rock site, one on top of the other. The lower plate was a half-finished sketch of a horseman with two orbs on his shoulder and one on his head, attacking an opponent whose horse's head is depicted only. The upper slab was without a design. Fath-Ali Shah ordered to erase the mentioned ancient relief and replaced it with his own figure. Both Fraser in 1834 (Fraser, 1985: 150) and Korf in 1834 pointed out its disappearance. (Korf, 1993: 215).

There are many pictures of Fath-Ali Shah's lion hunting relief in the archives of Iranians and foreigners who came to Iran. These images have been presented in order of creation date. (Figs. 11 to 21) In Roger Viollet's 1958 photo collection, the inscriptions around the image, the king's beard and crown, his horse's boots and saddle, as well as the inscription under the horse, are all painted over. Another change is the frame above the relief, which is not present in the older images. These changes were apparently made by Ray cement factory in 1949 (Mustafavi, 1953: 10).

The inscription around the relief contains 11 verses and its poet is Mirza Taghi Aliabadi. In order to read and accurately record what was executed, several photos were used in each part of the inscription. (Figs. 23, 24, 25 and 26) Examining the remaining images and reading the inscription shows that some words of the poet's original poem have been changed in some verses. Also, some verses have been removed and replaced by others in the execution of the inscription. The chronogram in the last verse includes the words after "ke": "shod inak musiye emran ayan be sineye sina" gives the year 1246 AH. The last historical photo of lion hunting relief was taken by Hossein Malek-Iraqi in 1961. Kariman states in his book, which was published in March 1966, that the lion hunting relief was destroyed by an explosion. (Kariman, 1966, Vol. 1: 302)

Conclusion

in this article, the location of Fath-Ali Shah's relief on the southern body of Sorsore Mountain was identified by the help of historical texts and images. Also, re-reading of the inscription's poems was done, which showed that the content of the inscription's poem is in praise of the statue of Fath-Ali Shah Qajar. According to the last verse and the chronogram of the inscription poem, this relief was made in 1246 AH. Rereading the poems made it clear that there were changes in the poem during its performance and the original poem of the poet was not performed. It was also identified that the designer of this relief is Abdullah Khan-e- Memar and its sculptor is Mohammad Qasem Khan-e-Hajjarbashi. On the other hand, numerous pictures revealed that this relief was painted

during the repair by the Ray Cement Factory in 1949. The relief of Fath-Ali Shah, which was made by erasing the previous ancient relief, was finally destroyed sometime between 1961 and 1966 due to the explosions of the Ray Cement Factory, and its pieces fell to the foot of the mountain. The big piece of the relief was at the foot of the mountain for years, but there is no information about its fate. The smaller piece, which includes the lion's tail and the inscriptions around it, was later moved to Ray Cement Factory by one of the technicians. It is kept in the museum of Ray Cement Factory now in 2023.

Acknowledgments

I would like to thank Reviewers for taking the time and effort necessary to review the article, which helped me to improve the quality of it.

Conflict of Interest

In commitment to publication ethics, there are no conflicts of interest to declare for this research.

پژوهشی درباره سنگ نگاره شکار شیر فتحعلی شاه در شهرری

فریده کلهر^۱ ID

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۹۵ - ۳۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۳

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22034/PJAS.8.29.295>

چکیده

در گذشته، سنگ نگاره‌ای موسوم به «شکار شیر» از فتحعلی شاه در شهرری وجود داشته که بر اثر کوه‌بری کارخانه سیمان ری از بین رفته است. از این سنگ نگاره امروزه تنها قطعه‌ای کوچک باقی مانده است. از آنجا که قسمت اعظم این سنگ نگاره از بین رفته درمورد آن ابهامات زیادی وجود دارد؛ به طور مثال، موقعیت دقیق آن مشخص نیست و در پژوهش‌ها، سال ساخت ۱۲۴۶ ه.ق. به این سنگ نگاره نسبت داده شده، اما درستی آن معلوم نیست؛ هم‌چنین پیرامون نقش برجسته، کتیبه‌ای شامل اشعاری به نستعلیق وجود داشته که تاکنون خوانده نشده است. از سوی دیگر، به دلیل نزدیکی این نقش برجسته به سنگ نگاره چشمه علی اطلاعات مربوط به این دو، گاهی به اشتباه به دیگری نسبت داده می‌شود و محققان را دچار خطا می‌کند. هدف این پژوهش آن است که تصویر روشنی از این سنگ نگاره به دست دهد و ابهامات درباره آن را برطرف کند. این پژوهش سعی در پاسخ به این پرسش‌ها دارد که، موقعیت این سنگ نگاره بر کدام بخش کوه سرسره بوده و سال ساخت آن چه زمانی است؟ محتوای متن اشعار کتیبه پیرامونی آن چیست؟ چه تغییراتی در طول زمان بر این سنگ نگاره وارد شده و سرنوشت آن در نهایت چگونه بوده است؟ این پژوهش دارای ماهیت تاریخی-تحلیلی است و از آنجا که قسمت اعظم سنگ نگاره از بین رفته متون تاریخی و تصاویر به عنوان منابع دست اول، راهگشای پرسش‌های این پژوهش است؛ در نهایت به کمک منابع دست اول، موقعیت این سنگ نگاره بر کوه سرسره شهرری مشخص می‌شود. نتایج نشان می‌دهد اشعار کتیبه در مدح و تمجید از فتحعلی شاه است و ماده تاریخ کتیبه، سال ساخت آن را ۱۲۴۶ ه.ق. مشخص می‌کند؛ سرانجام زمانی بین سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۵ ه.ش. در اثر انفجارهای کارخانه سیمان ری این سنگ نگاره تخریب شده و تنها قطعه‌ای از آن شامل دم شیر و کتیبه‌های اطرافش باقی می‌ماند که در محوطه موزه کارخانه سیمان ری نگه‌داری می‌شود.

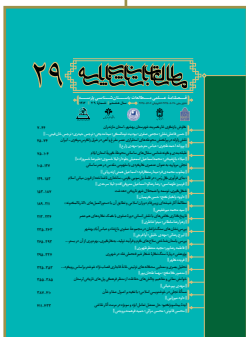
کلیدواژگان: سنگ نگاره، نقش برجسته، فتحعلی شاه، شهرری، کتیبه.

۱. کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، گروه مطالعات و حفاظت از میراث معماری و شهری، دانشکده معماری، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email: fh_kalhor@yahoo.com

ارجاع به مقاله: کلهر، فریده، (۱۴۰۳). «پژوهشی درباره سنگ نگاره شکار شیر فتحعلی شاه در شهرری». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۸ (۲۹): ۲۹۵-۳۲۴
<https://doi.org/10.22034/PJAS.8.29.295>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://journal.richt.ir/mbp/article-1-878-fa.html>

فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریه پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه
میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. ۱۴۰۳ © ناشر این مقاله، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International license
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

از «فتحعلی شاه قاجار» دو سنگ نگاره در شهرری وجود داشته که اکنون یکی از آن‌ها از بین رفته است. این سنگ نگاره که بر بدنه جنوبی کوه سرسره قرار داشته و فتحعلی شاه را سوار بر اسب و در حال شکار شیر نشان می‌داد، به نقش «شکار شیر فتحعلی شاه» مشهور است. سنگ نگاره دیگر معروف به «نقش خاقان» در تپه چشمه علی شهرری وجود دارد که خوشبختانه تا امروز باقی است. سنگ نگاره شکار شیر در فاصله‌ای نزدیک به چشمه علی قرار داشته است. در سنگ نگاره شکار شیر، پیش از آن که نقش فتحعلی شاه نقر شود، نقشی دیگر که گویا متعلق به دوره ساسانی بوده وجود داشته است. طبق گزارش‌های رسیده فتحعلی شاه آن را محو کرد و دستور داد تا تصویر خود را به جای آن نقر کنند.

سنگ نگاره شکار شیر بر اثر کوه‌بری کارخانه سیمان ری از بین رفته و امروزه تنها قطعه‌ای کوچک از آن باقی مانده که در محوطه موزه کارخانه سیمان ری نگه‌داری می‌شود. این که این سنگ نگاره در چه زمانی تخریب شد و چه طور قطعه‌ای از آن سر از کارخانه سیمان درآورد یکی از پرسش‌های این پژوهش است؛ چرا که در مورد این سنگ نگاره ابهامات زیادی وجود دارد؛ از جمله آن که موقعیت دقیق آن مشخص نیست؛ هم‌چنین در پژوهش‌های مختلف گفته شده این سنگ نگاره در سال ۱۲۴۶ ه.ق. ساخته شده، اما مشخص نیست این تاریخ از کجا آمده است. موضوع دیگر آن که پیرامون این نقش برجسته، کتیبه‌ای شامل اشعاری به نستعلیق وجود داشته که تاکنون خوانده نشده است. خواندن این اشعار می‌تواند محتوا و مضامین آن را روشن کند و احتمالاً به پاسخ پرسش‌های این پژوهش کمک کند. با توجه به این که این سنگ نگاره امروزه دیگر موجود نیست و فقط یک قطعه از آن باقی مانده، اسناد، مدارک تصویری و متون تاریخی است که می‌تواند راهگشای این پژوهش باشد؛ از سوی دیگر، به دلیل نزدیکی این نقش برجسته به سنگ نگاره چشمه علی بسیاری از افرادی که از این دو بازدید کرده، آن‌ها را با یک دیگر اشتباه گرفته‌اند؛ همین موضوع باعث شده اطلاعات مربوط به این دو سنگ نگاره گاهی به اشتباه به دیگری نسبت داده شود و محققان را دچار خطا کند. ضروری می‌نماید برای رفع این اشتباهات و پاسخ به ابهام‌های مطرح‌شده پژوهشی مفصل در خصوص این سنگ نگاره انجام شود.

پرسش‌های پژوهش: این پژوهش برای نخستین بار سعی در پاسخ به این پرسش‌ها دارد که، موقعیت این سنگ نگاره بر کدام بخش کوه سرسره بوده و سال ساخت آن چه زمانی است؟ محتوای متن اشعار کتیبه پیرامونی آن چیست؟ چه تغییراتی در طول زمان بر این سنگ نگاره وارد شده و سرنوشت آن در نهایت چگونه بوده است؟

روش پژوهش: این پژوهش دارای ماهیت توصیفی-تحلیلی است و از آنجا که قسمت اعظم سنگ نگاره از میان رفته متون تاریخی و تصاویر به عنوان منابع دست اول راهگشای پرسش‌های این پژوهش است. سیاحان اروپایی که به تهران و دربار شاهان قاجار و پهلوی می‌آمدند برای تماشای شهر قدیمی ری نیز مراجعه می‌کردند. آنان از آثار تاریخی این شهر نقاشی و عکس تهیه کرده و در سفرنامه‌ها و خاطراتشان نیز به این نقش پرداخته‌اند. یادآوری این نکته لازم است که تمرکز این پژوهش بر روی نقش برجسته فتحعلی شاه است و درباره نقش قبلی که فتحعلی شاه آن را محو کرد، تنها به توصیف بسنده خواهد کرد.

پیشینه پژوهش

برای نخستین بار «مصطفوی» در مجله اطلاعات ماهانه یادداشتی نوشته و در آن موقعیت و نشانی دسترسی به نقش شکار شیر و سال ساخت آن را بیان و هنرمندان دست‌اندرکار ساختش را معرفی

کرده است (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰). وی بعدها عین همان مطالب را در کتاب آثار تاریخی طهران: اماکن متبرکه تکرار کرده است (مصطفوی، ۱۳۷۵: ۱۴۳-۱۴۱).

«کریمان» در کتاب ری باستان ذیل مطلب مربوط به دژ رشکان به این نقش برجسته اشاره کرده است؛ تمرکز وی، بیشتر بر روی نقش ساسانی نیمه‌تمامی است که پیش از نقش فتحعلی شاه بر صخره نقر شده بود و عنوانی جداگانه در کتابش برای توضیح نقش برجسته فتحعلی شاه در نظر نگرفته است (کریمان، ۱۳۴۵، ج ۱: ۳۰۲-۲۹۹).

«لوفت» در مقاله‌ای با عنوان «سنگ نگاره‌های دوره قاجار» در اشاره‌ای کوتاه به سنگ نگاره شکار شیر فتحعلی شاه، سعی می‌کند سال ساخت آن را تخمین بزند (Luft, 2001: 32). «میرزایی مهر» نیز در کتاب عبدالله خان بیشتر به وصف جنبه‌های هنری این نقش برجسته می‌پردازد (میرزایی مهر، ۱۳۹۴: ۴۵-۴۳).

«درویدیان» در «پژوهشی درباره نقش برجسته ساسانی شهرری» درباره نقش برجسته ناتمامی که فتحعلی شاه آن را محو کرد، پژوهشی مفصل انجام داده است. درودیان در مقاله‌اش اسناد تصویری بازمانده از این نقش را معرفی و سعی در شناسایی شخصیت حکاکی شده آن دارد؛ وی آنجا که به نقش برجسته فتحعلی شاه می‌رسد اشاره‌ای مختصر کرده و مطالبش را به مصطفوی و کریمان ارجاع می‌دهد (درویدیان، ۱۳۹۴: ۶۳ و ۶۴).

«صفی نژاد» که خود این نقش را از نزدیک دیده، در کتاب اماکن تاریخی ری تخمینی از حدود اندازه سنگ نگاره و کتیبه دور آن به دست داده و جزئیات نقش فتحعلی شاه و شیر را توصیف کرده است؛ او هم چنین اشعار دور کتیبه را بازخوانی کرده، اما خوانش وی اشتباهات زیادی دارد. این تنها پژوهشی است که در آن نویسنده سعی کرده تا کتیبه این سنگ نگاره را بازخوانی کند؛ وی هم چنین براساس بازخوانی کتیبه، کلمه‌ای را برای تشخیص ماده تاریخ آن انتخاب کرده که به دلیل روش اشتباهش در تشخیص ماده تاریخ راه به جایی نمی‌برد (صفی نژاد، ۱۳۹۵: ۳۴۵ و ۳۴۴).

«موثق» در کتاب نگاری ز دارا به سنگ نگاره‌های باقی مانده از فتحعلی شاه پرداخته است. یکی از این سنگ نگاره‌ها نقش شکار شیر است که در این کتاب «سنگ نگاره طبرک» نامیده شده است؛ وی مطالبی درباره سنگ نگاره ساسانی پیش از فتحعلی شاه آورده که آن را به کتاب ری باستان کریمان ارجاع داده است (موثق، ۱۳۹۷: ۱۱۰).

موقعیت اثر

مصطفوی و کریمان هر دو این نقش را پیش از تخریب از نزدیک دیده و هر یک با توجه به آثاری که در دهه ۴۰ ه.ش. در حوالی این نقش بوده، موقعیتش را شرح داده‌اند. در این خصوص مصطفوی که کوه سرسره را همان «طبرک» می‌داند، در شرح موقعیتش چنین نوشته است: «کوه سرسره یا کوه طبرک شهرری همان کوهی است که کارخانه سیمان در دره شمالی آن با برج‌ها و دودکش‌های مرتفع و تأسیسات عظیم خود قرار دارد. ... کارخانه سیمان با بریدن کوه آن را به دو قسمت نموده و شکاف و دهانه عریضی در میان کوه پدید آورده است تا برای حمل خاک و سنگ از جبهه جنوبی به داخل کارخانه احتیاج به پیمودن راه و دور زدن اطراف کوهستان نباشد. در جبهه جنوبی کوه چون کمی از شکاف مزبور به سمت مشرق بروند نقش برجسته فتحعلی شاه قاجار درحالی که نیزه بلندی به گرده شیر فرومی‌نماید بر سینه کوه حجاری گردیده است» (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰)، (تصویر ۱). کریمان، موقعیت نقش را به این ترتیب معرفی می‌کند: «کوهی که دژ رشکان بر بالای آن افتاده بوده در عصر ما به کوه سرسره موسوم است، ... در دامنه جنوبی این کوه در مشرق شکافی که کارخانه سیمان احداث کرده، در سابق تصویری خشن از عهد ساسانیان بر روی سنگی که آن را بدین منظور صاف کرده بودند به صورت ناتمام منقور بود. این تصویر مردی را درحال تاختن

نشان می‌داد که کلاهی کره‌ای شکل بر سر و نیزه‌ای به حالت خوابانیده و متوقف در دست و چیزی گوی مانند بر روی هر یک از دو شانه داشت... فتحعلی شاه امر داد تا آن تصویر را محو و به جای آن صورت وی را نقر کنند» (کریمان، ۱۳۴۵، ج: ۱، ۲۹۹). این نشانی دادن‌ها بسیار مهم‌اند، چراکه امروزه نه تنها نقش برجسته، بلکه قسمت اعظم کوه سرسره نیز توسط کارخانه سیمان ری برای به دست آوردن مواد خام و اولیه سیمان از بین رفته است.

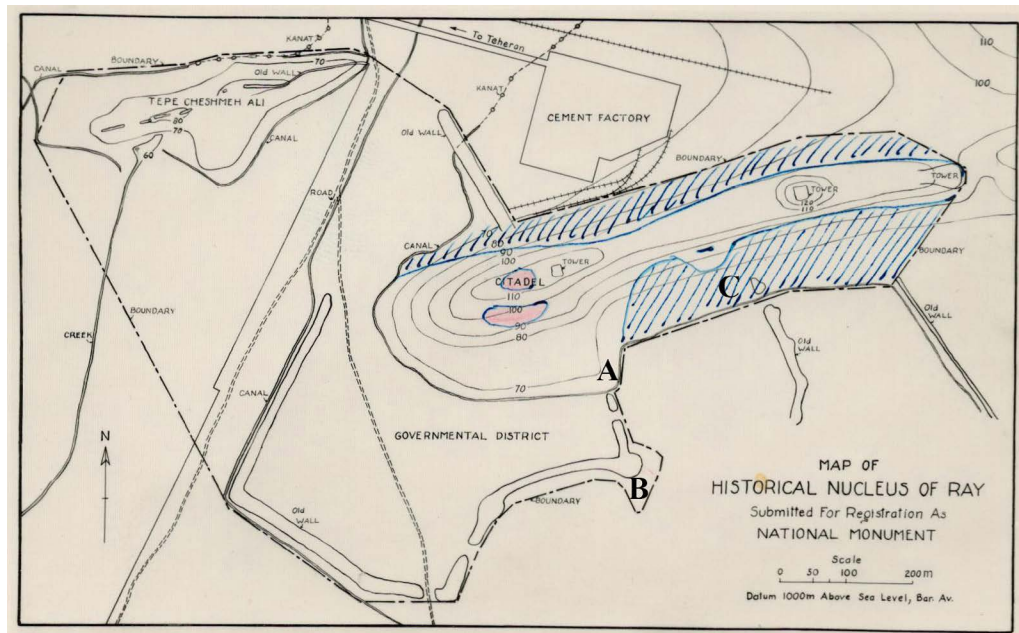
کارخانه سیمان ری به صورت رسمی در نیمه دوم سال ۱۳۱۲ ه.ش. شروع به کار کرد. این کارخانه سال‌ها برای به دست آوردن مواد خام سیمان به کندن کوه سرسره مشغول بود. در تاریخ ۱۳۱۳/۵/۳ از طرف اداره عتیقجات وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه، نامه‌ای به ریاست وزرا نوشته شد. «علی اصغر حکمت» که در آن زمان سرپرستی وزارت معارف را برعهده داشت، در این نامه نسبت به تخریب آثار تاریخی کوه سرسره توسط بلدیة هشدار داده است. ضمیمه این نامه نقشه‌ای است که در محتوای نامه نیز به آن اشاره شده است. در این نقشه بخش‌هایی از کوه سرسره که قرمز شده‌اند دارای بیشترین و مهم‌ترین آثار تاریخی بوده‌اند و کارخانه سیمان ری با کوه‌بری بی سابقه خود مشغول از بین بردن آن‌ها بوده است (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۳۶).

گرچه در متن نامه مستقیماً به نقش برجسته فتحعلی شاه اشاره نشده، اما در نقشه، در حدودی که کریمان و مصطفوی، بعدها در مقاله و کتابشان گفته‌اند - و ذکر آن از نظر رفت- خطی تیره کشیده شده که جز علامتی برای نشان دادن موقعیت نقش برجسته فتحعلی شاه نمی‌تواند باشد. این موقعیت البته دقیق نیست. برای این‌که از محل دقیق‌تر سنگ‌نگاره مطلع شویم نقاشی «ژول لورنس»^۲ به کمک می‌آید. پیش از پرداختن به این نقاشی سه نقطه مهم روی نقشه را با حروف A, B, C مشخص شده است؛ در این نقشه بخش شرقی دژ رشکان (A)، باروی شارستان یا ارگ سلجوقی (B)، و شمالی‌ترین بخش باروی دوم (C) نام‌گذاری شده‌اند (تصویر ۲).

تصویر ۱: عکس هوایی کوه سرسره و آثار تاریخی و کارخانه‌های اطراف آن در سال ۱۳۳۵ ه.ش. (سازمان نقشه‌برداری ایران).

Fig. 1: Aerial photo of the Sorsore Mountain and historical monuments and factories around it in 1956 (Iran National Cartographic Center).

تصویر ۲: نقشه کوه سرسره و آثار تاریخی آن، ضمیمه به نامه علی اصغر حکمت (ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۳۶).

Fig. 2: The map of Sorsore Mountain and its historical monuments, attached to the letter of Ali-asghar Hekmat (Sakma, 310/38736).

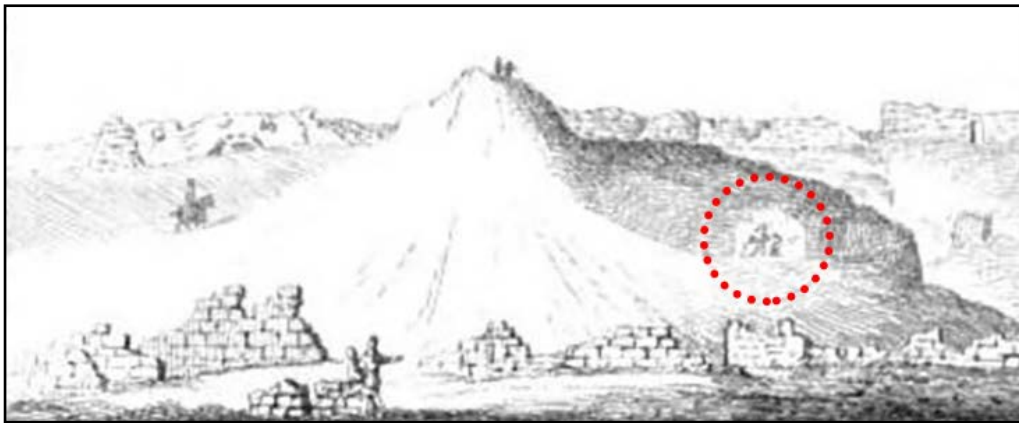
«ژول لورنس» در سال ۱۸۴۸ م. / ۱۲۶۴ ه.ق. نقاشی‌ای از نقش برجسته شکار شیر کشیده است که به تعیین موقعیت دقیق‌تر آن کمک می‌کند. در این تصویر نقاش در کنار سنگ‌نگاره ایستاده است. در انتهای تصویر می‌توان برج طغرل و کمی دورتر گنبد امامزاده عبدالله را دید. نقاط A, B و C روی این نقاشی نیز مشخص شده‌اند (تصویر ۳). از جایی که نقاش ایستاده و نقش برجسته را کشیده می‌توان نقاط A, B و هم‌چنین C، یعنی شمالی‌ترین بخش باروی دوم را نیز دید؛ بنابراین نقش برجسته فتحعلی شاه باید در قسمت شرقی نقطه C واقع شده باشد که نقاش در موقعیت خود آن را در دید داشته و توانسته بکشد.

تصویر ۳: نقاشی ژول لورنس از سنگ‌نگاره شکار شیر فتحعلی شاه (www.ensba.fr).

Fig. 3: Jules Laurens's painting of Fath Ali Shah's lion hunting relief. (www.ensba.fr).

تصویر دیگری که می‌تواند راهگشا باشد، نقاشی‌ای است که «سر ویلیام اوزلی»^۴ از موقعیت سنگ‌نگاره ساسانی که قبل از نقش شکار شیر موجود بوده، روی کوه سرسره ترسیم کرده است (تصویر ۴). این نقاشی گرچه حرفه‌ای نیست، اما نشان می‌دهد موقعیت نقش برجسته در شرق قسمتی از کوه که به صورت قله کشیده شده، بوده است. سر ویلیام اوزلی برای رسیدن به نقش برجسته ساسانی منقور پیش از نقش فتحعلی‌شاه، می‌گوید از طریق شکاف تپه^۵ در سمت راست آن بالا رفته‌ام (Ouseley, 1823, V3: 183). با توجه به این سه مدرک تصویری و توضیح سر ویلیام اوزلی از مسیر دسترسی به نقش، اکنون می‌توان موقعیت آن را روی عکس هوایی «اشمیت» از کوه سرسره مشخص کرد. اگر کسی در موقعیت مشخص شده روی عکس هوایی اشمیت می‌ایستاد، می‌توانست نقاط A و B و C را مشاهده کند (تصویر ۵)؛ چنان‌که ژول لورنس نیز مشاهده و نقاشی کرده است. با بزرگ کردن تصویر موقعیت مشخص شده از نقش برجسته روی کوه سرسره در عکس هوایی اشمیت می‌توان شکاف مزبور و محل دقیق‌تر سنگ‌نگاره را مشاهده کرد (تصویر ۶).

تصویر ۴: نقاشی ویلیام اوزلی از موقعیت سنگ‌نگاره ساسانی در کوه سرسره (Ouseley, 1823, V3: 182).

Fig. 4: William Ouseley's drawing of the location of the Sassanid relief in Sorsore Mountain (Ouseley, 1823, V3: 182).

تصویر ۵: موقعیت نقش برجسته فتحعلی‌شاه بر کوه سرسره در عکس هوایی اشمیت به سال ۱۳۱۵ ه.ش. (Schmidt, 1940: plate 32).

Fig. 5: The position of Fath Ali Shah relief on Sorsore Mountain in Schmidt's aerial photo in 1936. (Schmidt, 1940: plate 32).

تصویر ۶: موقعیت دقیق‌تر سنگ نگاره (Schmidt, 1940: plate 32).
Fig. 6: More precise location of the relief (Schmidt, 1940: plate 32).

نقش پیشین سنگ نگاره

پیش از آن که نقش فتحعلی شاه بر بدنه کوه سرسره نقر شود، سنگ نگاره‌ای قدیمی در آنجا وجود داشته است. برای بررسی این سنگ نگاره پیش از هر چیز به متون و تصاویر بازمانده از آن خواهیم پرداخت. این نقش برجسته را نخستین بار «رابرت گوردون» شناسایی کرده است؛ وی هنگامی که همراه «جیمز موریه»^۵ در فوریه سال ۱۸۱۲ م/۱۲۲۷ ه.ق. در خرابه‌های ری به دنبال یافتن آثار باستانی بود، این نقش برجسته را شناسایی می‌کند: «این تندیس در بخش جنوبی ویرانه‌های کاخی است که بر زمین بلندی جای دارد و بر رویه سنگی که به همین منظور صیقلی شده، نهاده شده است و جنگجویی را نشان می‌دهد که نیزه خود را خوابانده و شتابان اسب می‌تازد، یک گوی بر فراز سر و دو توپ بر دو شانه خود دارد. این تندیس زمخت و نیمه‌کاره است و موضوع خوب پرداخت و کامل نشده است. طرح تندیس دیگری نیز در همان تخته سنگ دیده می‌شود» (موریه، ۱۳۸۶، ج ۲: ۲۲۹). موریه از این سنگ نگاره طرحی کشیده است (تصویر ۷).

«ویلیام پرایس»^۶ به عنوان دستیار منشی و مترجم سفارت «سر گور اوزلی»^۷ بین سال‌های ۱۸۱۱ تا ۱۸۱۲ م. در ایران بود و مجموعه سفرنامه‌اش در قالب کتاب برای اولین بار به سال ۱۸۲۵ م. در لندن چاپ شد. وی هنگام گردش در ری و بازدید از نقش برجسته می‌نویسد: «در فاصله کوتاهی از این مکان، چند نقش برجسته روی یک صخره وجود دارد. آنجا دو لوح وجود دارد که یکی بالای دیگری است. روی لوح بالایی چیزی حکاکی نشده، اما به نظر می‌رسد که زمینه‌ای برای حک یک تصویر بوده است. لوح پایینی دارای تصویری حکاکی شده از شاپور است؛ سوار بر اسب، شمشیر در دست و در حال حمله به شخصیت دیگری که قرار بوده حک شود، اما فقط سر اسب آن طرح‌ریزی شده است. به احتمال زیاد نقش برجسته‌های دیگری نیز در این حوالی وجود داشته است؛ زیرا یک روز پای حیوانی را به صورت نقش برجسته بر روی یک تکه سنگ پیدا کردم که به صورت نیمه در کنار یک تپه مدفون بود و احتمالاً قرن‌ها در آنجا افتاده بود» (Price, 1825, V1:37). پرایس نسبت به دیگران جزئیات بیشتری از این سنگ نگاره ترسیم کرده است. حتی گویا در بالا و پایین این سنگ نگاره کتیبه‌ای کوفی وجود داشته که دیگران در طرح‌های خود از آن غفلت کرده‌اند؛ البته چون وی به خط کوفی آشنا نبوده، نتوانسته آن را دقیق ترسیم کند، اما از آنجا که در نقاشی‌های اشخاص دیگر این موضوع اصلاً ترسیم نشده، بسیار حائز اهمیت است؛ چراکه نشان

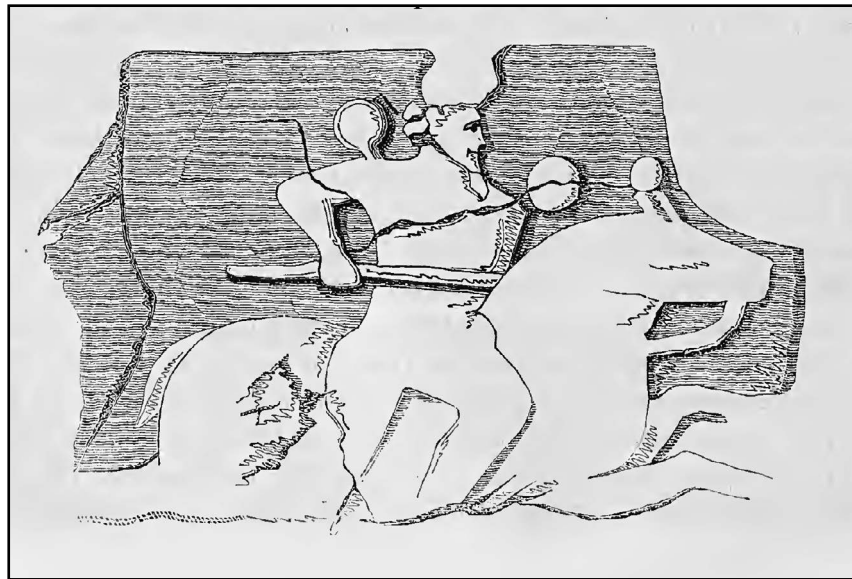
می‌دهد این مکان در دوران اسلامی نیز مورد توجه بوده است. توضیحات وی حاوی آن است که در آنجا دو لوح صاف شده وجود داشته که فقط روی لوح پایینی حکاکی صورت گرفته بوده و بالایی طرحی نداشته است (تصویر ۸).

از دیگر خارجیانی که از این نقش دیدن کرده‌اند، سر ویلیام اوزلی است. ویلیام اوزلی به سال ۱۸۱۰م به عنوان منشی مخصوص برادرش - سر گور اوزلی سفیر بریتانیا - به ایران سفر کرد و تا ۱۸۱۲م در ایران بود. او هنگام بازدید از این نقش چنین می‌نویسد: «این صفحه به روش معمول دوره ساسانی، بر روی صخره یا کوهی طبیعی به شکل ناقص مربع و صاف شده است. موقعیت این سنگ‌نگاره در میان دیوارهای مخروبه قلعه قدیمی در طرح اول نمایان شده و در طرح دوم، نقش برجسته آن را به طور خاص و با دقت از نزدیک ترسیم کرده‌ام و از طریق شکاف تپه در سمت راست به آن بالا رفته‌ام. نقش آن یک سوارکار را نشان می‌دهد که از شباهت زیادی به سرهای روی مدال‌ها و سایر شباهت‌هایش به شاپور - مخصوصاً آن‌هایی که در آن مکان هستند تا نام او را نشان دهند - تردیدی ندارم اظهار کنم که از یادبودهای آن پادشاه است» (Ouseley, 1823, V3: 182 & 183).

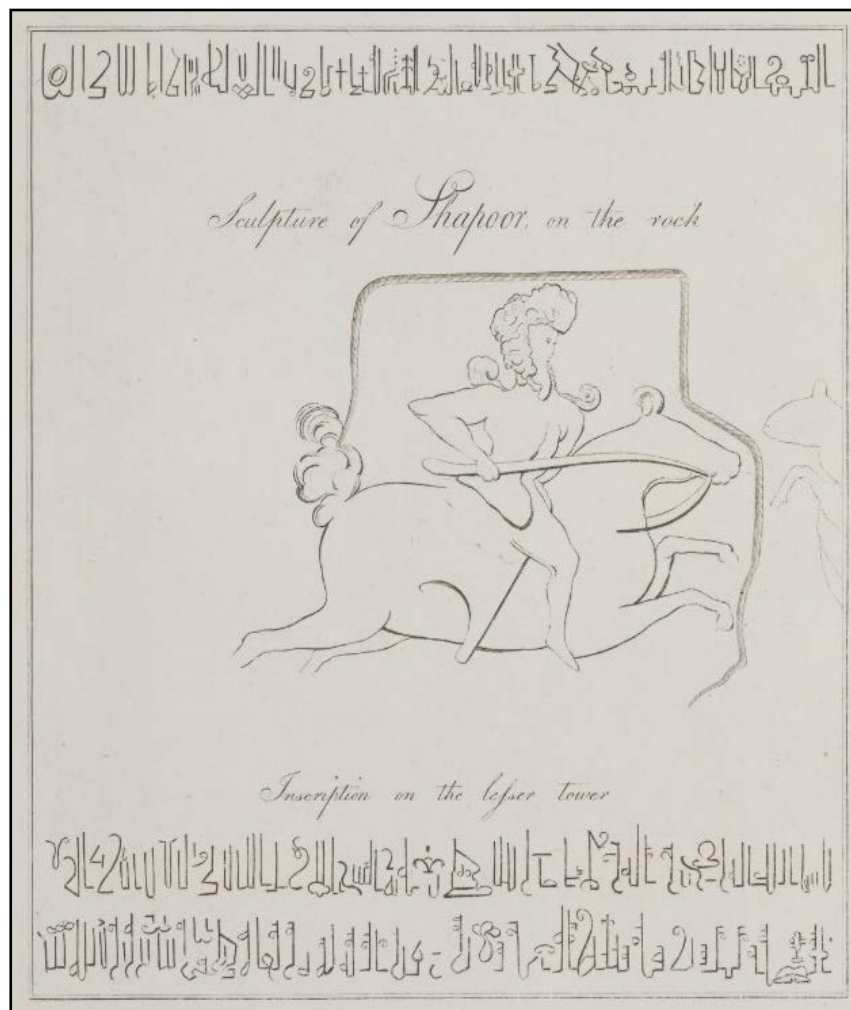
همان‌طور که از نظر گذشت، وی در متن خود اشاره می‌کند دو طرح از این سنگ‌نگاره کشیده است؛ یکی از دور، در حالی که موقعیت سنگ‌نگاره را روی کوه نشان می‌دهد (تصویر ۴) و دیگری از نزدیک و با جزئیات بیشتر (تصویر ۹).

«کریپورتر» نیز که در سال ۱۸۱۸م. / ۱۲۳۳ه.ق. نقش را دیده آن را چنین توصیف کرده است: «هنگام بالا رفتن از دماغه‌ای که دژ اصلی یا قلعه باید روی آن قرار داشته باشد، کاپیتان ویلاک مرا به نقطه‌ای خاص کنار صخره‌ای با نقش برجسته‌ای عظیم هدایت کرد. صخره به ارتفاع حدود شانزده و عرض دوازده فوت مسطح شده بود. اجرای نقش برجسته خام است و بیشتر به نظر می‌رسد ناتمام مانده است و نقش یک سوارکار با سازوبرگ را نشان می‌دهد که شمشیر بسته است. پارچه‌های بلندی از ران او آویزان است و روی سرش که بسیار ناتمام است، چیزی شبیه تاج یا کلاه وجود دارد که بر روی آن توده‌ای بادکنکی شکل قرار گرفته؛ همان چیزی که در مدال‌ها و سکه‌های فرمانروایان ساسانی دیده می‌شود. روی شانه چپ او یک چیز کروی دیگر قرار دارد؛ در حالی که مشابه آن روی گردن اسب، کمی عقب‌تر از گوشش است. اعضای اخیر حیوان اندکی بر روی سنگ ترسیم شده‌اند؛ همین‌طور پاهای جلویی که فقط روی زانوها تراشیده شده‌اند. پاهای عقب هم هستند، اما تا ساق تراشیده شده‌اند. سر اسب دیگری نیز وجود دارد که ظاهراً با موقعیت خود قصد داشت نقش حریف قهرمان سلطنتی را به دوش بکشد، اما هیچ طرح کلی بیشتری دیده نمی‌شود. آن چه از این گروه در صفحه شانزده فوتی که توضیح دادم ترسیم شده، کمی بیش از نیمی از آن ارتفاع را اشغال می‌کند. به نظر من، این طرح به فرمان یکی از پادشاهان ساسانی آغاز شده است؛ و به احتمال زیاد، وی جزو همان قهرمانی که سلسله اشکانیان را منقرض کرد و این سلسله را بنیاد نهاد، نمی‌تواند باشد» (Ker Porter, 1821, V1:363)، (تصویر ۱۰). در تصویری که کریپورتر از این نقش برجسته کشیده، قسمتی از لوحه صاف بالایی نیز معلوم است.

از متون و تصاویری که از نظر گذشت، به صورت کلی می‌توان چنین برداشت کرد که در محل سنگ‌نگاره، دو لوحه صاف در کوه وجود داشته که یکی بالای دیگری بوده است؛ لوح پایینی طرحی نیمه‌کاره از سوارکاری بوده که دو گوی بر روی شانه و یک گوی بر سر داشته و در حال حمله به حریفی بوده که فقط سر اسبش ترسیم شده است. دو کتیبه کوفی بالا و پایین این سنگ‌نگاره وجود داشته که احتمالاً در دوران اسلامی بدان اضافه شده است. لوح بالایی بدون طرح بوده، اما احتمالاً زمینه‌ای برای طرحی بوده که هرگز ریخته نشده است.

تصویر ۷: نقاشی جیمز موریه از سنگ نگاره ساسانی (Morier, 1818: 190).
 Fig. 7: James Morier's painting of the Sassanid relief (Morier, 1818: 190).

تصویر ۸: نقاشی ویلیام پرایس از سنگ نگاره ساسانی (Price, 1825, VI: 37).
 Fig. 8: William Price's painting of the Sassanid relief (Price, 1825, VI: 37).

تصویر ۹: نقاشی ویلیام اوزلی از سنگ‌نگاره ساسانی (Ouseley, 1823, V3: 182).
 Fig. 9: William Ouseley's painting of the Sassanid relief (Ouseley, 1823, V3: 182).

تصویر ۱۰: نقاشی کریپورتر از سنگ‌نگاره ساسانی (درودیان، ۱۳۹۴: ۵۸).
 Fig. 10: Ker porter's painting of the Sassanid relief (Doroodian, 2016: 58).

محو نقش قدیمی و نقر نقش فتحعلی شاه

نقش برجسته باستانی که ذکر آن از نظر گذشت، به دستور فتحعلی شاه محو شد و به جای آن نقش خود فتحعلی شاه نقر شد. این موضوع را بسیاری از افرادی که نقش برجسته شکار شیر را دیده‌اند در خاطرات خود ذکر کرده‌اند؛ «جیمز بیلی فریزر» در ۱۸۳۴ م. / ۱۲۵۰ ه. ق. کمی پیش از مرگ فتحعلی شاه - ضمن گردش در ویرانه‌های ری اشاره می‌کند: «یک مجسمه نیمه تمام عهد ساسانی را که بر لوحه‌ای از سنگ خارا قرار داشته تراشیده‌اند تا جایی برای نقش برجسته پادشاه معاصر که او را در حال نیزه زدن به شیری نشان می‌دهد باز کرده باشند» (فریزر، ۱۳۶۴: ۱۵۰). «بارون فیودور کورف» که در سال ۱۸۳۴ م. / ۱۲۵۰ ه. ق. اندکی پس از مرگ فتحعلی شاه از این سنگ‌نگاره دیدن کرده

و چنین می نویسد: «در یکی از صخره‌های مشرف به شهر، سنگ بزرگی جلب توجه می‌کند. زمانی روی آن سنگ، نقش برجسته‌ای حجاری شده بود که آن را به عهدی خیلی قدیم نسبت می‌داده‌اند. اکنون آن نقش برجسته دیگر وجود ندارد و تصویر دیگری جایگزین آن شده است. فتحعلی شاه مغفور روزی به ویرانه‌های شهرری سیر و سیاحتی می‌کرده، چشمش به آن سنگ می‌افتد و فکر بکری به مغزش خطور می‌کند که نقش باستانی را بتراشد و حذف کند و به جای آن، نقش خود را سوار بر اسب حکاکی کند» (کورف، ۱۳۷۲: ۲۱۵).

«فلاندن» در ۱۸۴۱ م/۱۲۵۶ ه.ق. طرحی از هر دو نقش برجسته شکار شیر و نقش خاقان فتحعلی شاه (چشمه علی) در شهرری کشیده است. وی پس از توصیف نقش برجسته چشمه علی به نقش برجسته شکار شیر می‌پردازد: «نقش برجسته دیگری هم در دامنه جنوبی رشته‌ای از صخره‌ها وجود دارد. این صفحه در مشرق خرابه‌های ری، فتحعلی شاه را سوار بر اسب نشان می‌دهد که با ضرب نیزه‌ای شیری را به زمین کوبیده است. ... مسافرانی که پیش از ما بدین جا آمده نقل کرده‌اند، در همین مکان یک حجاری از دوره ساسانیان بوده که از قرار معلوم فتحعلی شاه آن را نابود ساخته و به جایش نقشی از خود به یادگار گذاشته است» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۱۳ و ۱۱۴).

«اورسل» در ۱۸۸۲ م/۱۲۹۹ ه.ق. کتیبه چشمه علی را به جای کتیبه شکار شیر گرفته و گمان برده این همان کتیبه‌ای است که نقش برجسته ساسانی روی آن بوده و توسط فتحعلی شاه محو شده است: «کمی دورتر از مزار شاه عبدالعظیم از پای تخته‌سنگی چشمه‌هایی می‌جوشند و آب آن‌ها در استخر کوچک مدوری جمع می‌شود. اسم این چشمه، چشمه علی است. در قسمت مسطح و صاف تخته‌سنگ، تصویر یکی از شاهان ساسانی با سنگ‌نبشته درازی به زبان پهلوی حکاکی شده است، ولی متأسفانه فتحعلی شاه تحت تأثیر وسوسه بچه‌گانه‌ای دستور داده است این کنده‌کاری جالب را بتراشند و به جای آن نقش برجسته‌ای که او را در لباس پادشاهی نشسته و بر اریکه سلطنت نشان می‌دهد و ده نفر از فرزندانش دور وی صف کشیده‌اند، نقر کنند» (اورسل، ۱۳۸۲: ۲۹۹). اورسل که احتمالاً نقاشی ویلیام پرایس را دیده، کتیبه بالا و پایین سنگ‌نوشته ساسانی را به زبان پهلوی می‌داند.

«کرزن» نیز به سال ۱۸۸۹ م/۱۳۰۶ ه.ق. هنگام بازدید از ری به نقش برجسته ساسانی و محو آن توسط فتحعلی شاه اشاره می‌کند (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۱: ۴۶۴).

«جکسن» نیز که سفرنامه‌های افراد پیش از خود را خوانده و تصاویرشان را مشاهده کرده، اطلاعات مبسوطی درخصوص سنگ‌نگاره ساسانی به دست می‌دهد و در آخر از محو آن توسط فتحعلی شاه و نقر نقش شکار شیر ابراز تأسف می‌کند (جکسن، ۱۳۸۷: ۴۹۲ و ۴۹۳).

تصاویر به جا مانده از نقش شکار شیر

از آنجا که این سنگ‌نگاره امروز از میان رفته، تصاویر به جا مانده از آن برای بررسی بیشتر و خواندن کتیبه‌اش بسیار حائز اهمیت‌اند. در ابتدای این پژوهش، گمان می‌رفت تعداد اندکی تصویر از این سنگ‌نگاره موجود باشد؛ اما جستجو نشان داد تصاویر زیادی از آن در آرشیو ایرانیان و خارجیانی که به ایران آمده‌اند، وجود دارد. این تصاویر به ترتیب تاریخ ایجاد، معرفی خواهند شد؛ نخستین تصویری که از نقش شکار شیر وجود دارد نقاشی‌ای است که «اوژن فلاندن» از این سنگ‌نگاره در سال ۱۸۴۱ م/۱۲۵۶ ه.ق. کشیده است. فلاندن در این نقاشی تصویر را بسیار دقیق و از روبه‌رو کشیده است (تصویر ۱۱). کشیدن این نقاشی از روبه‌رو امکان‌پذیر نبوده؛ چراکه به دلیل مهتابی کوچک جلوی سنگ‌نگاره امکان ایستادن روبه‌روی آن تنها در فاصله‌ای اندک امکان‌پذیر بوده، نه از فاصله‌ای دور که کل صفحه را در دید نقاش قرار دهد. به همین دلیل است که غالب عکس‌های باقی‌مانده از این صخره از زاویه‌های کنار آن انداخته شده است. در نقاشی فلاندن چند پله در

سمت راست و گوشه پایین صخره وجود دارد که در تصاویر دیگر معلوم نیست. اشکال این نقاشی آن است که با وجود جزئیات فراوان، کتیبه‌های اطراف آن ترسیم نشده است. همین‌طور گوشه سمت راست بالای صخره، حالتی شکسته دارد که در تصاویر دیگر چنین نیست؛ هم‌چنین با توجه به اندازه قامت دو مردی که جلوی تصویر کشیده شده‌اند، این سنگ‌نگاره حدود دو برابر ابعاد واقعیش کشیده شده است.

تصویر دوم را «ژول لورنس» در سال ۱۸۴۸ م. / ۱۲۶۴ ه.ق. مقارن آخرین ماه‌های سلطنت «محمدشاه قاجار» حین سفرش به ایران کشیده است (تصویر ۳). این همان تصویری است که برای تعیین موقعیت سنگ‌نگاره ذکر آن از نظر گذشت.

تصویر سوم، عکسی است که «عبدالله‌خان قاجار» عکاس معروف «ناصرالدین‌شاه» انداخته است^۸ (تصویر ۱۲). این عکس در آلبوم ۱۶۳ کاخ گلستان به شماره ۷۲-۱۶۳ وجود دارد. عنوان عکس زیر آن چنین نوشته شده: «شبیبه خاقان خلدآشیان در سرسره». عکاس نام خود را پایین سمت راست و محل عکاسخانه‌اش را سمت چپ نوشته: «خانه‌زاد عبدالله قاجار، دارالخلافت ناصر»^۹. آلبوم مزبور شامل ۷۶ عکس است و تعداد ۱۰ عکس آن به آثار تاریخی ری تعلق دارد. هیچ‌کدام از عکس‌ها تاریخ ندارند، اما تخمین سال این عکس‌ها چندان دشوار نیست. در یکی از عکس‌ها، آثار مرمت برج طغرل دیده می‌شود و نردبانی بلند در پای برج قرار گرفته و سبدهای از بالای نقاله‌ای در داخل برج آویزان است. رنگ متفاوت بندهای آجرها گویای بندکشی تازه اجراشده برج است. از آنجایی که این برج حدود سال ۱۳۰۱ ه.ق. به دستور «امین‌السلطان» مرمت شده و در عکس هنوز وسایل بتایی در محل برج موجود است، تاریخ عکس مزبور و دیگر عکس‌های مربوط به شهرری در این آلبوم -از جمله عکس نقش شکار شیر- همین حدود است.

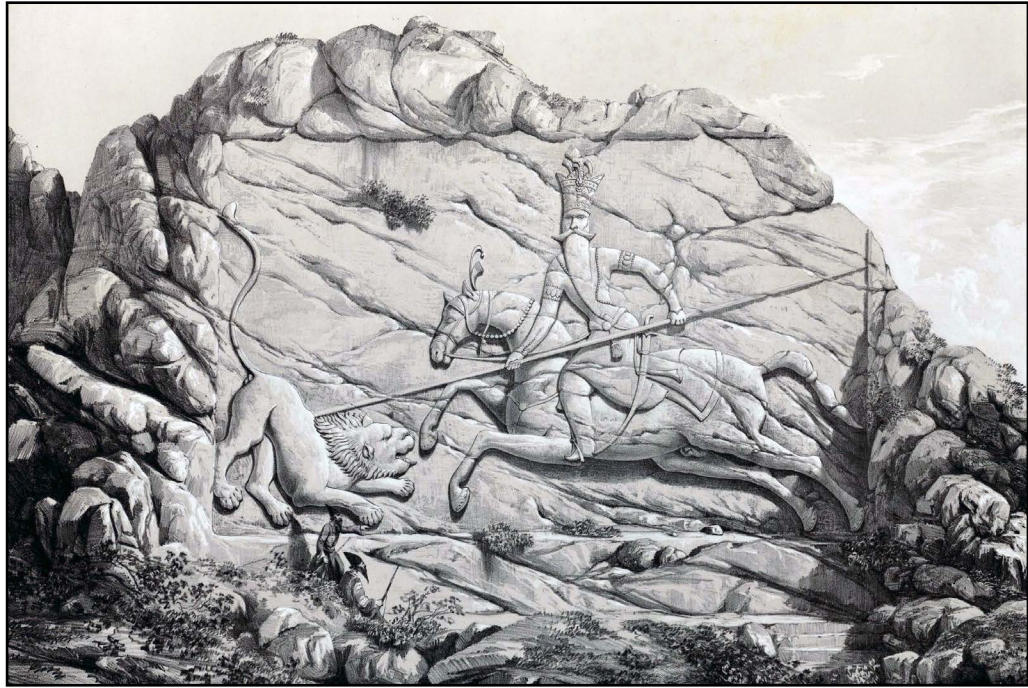
عکس چهارم توسط «وان‌الد»^{۱۰} هلندی در سال ۱۹۲۵ م. / ۱۳۴۳ ه.ق. انداخته شده است (تصویر ۱۳). کتیبه‌های سمت راست سنگ‌نگاره در این تصویر به وضوح قابل خوانش است.

عکس پنجم را «فردریک جی. کلمپ»^{۱۱} در سال ۱۹۳۳ م. / ۱۳۱۲ ه.ش. انداخته است (تصویر ۱۴). عکس ششم از آلبوم خانوادگی «کامییز ملک‌آرا» از صفحه «فلیکر» اتخاذ شده است. تاریخ آن ۱۹۳۳ م. / ۱۳۱۲ ه.ش. است (تصویر ۱۵). اهمیت این عکس در نوشته زیر آن است؛ در بالا: «جهان بگلو، ملک‌آرا»، پایین: «تهران، فتحعلی‌شاه، چشمه علی ری». نوشته عکس نشان می‌دهد، این سنگ‌نگاره با سنگ‌نگاره چشمه علی اشتباه گرفته شده است.

عکس هفتم در آلبومی در کتابخانه ملی بدون تاریخ و بدون نام عکاس قرار دارد (تصویر ۱۶). مجموعه هشتم شامل چهار عکس است که توسط «راجر ویولت»^{۱۲} در سال ۱۹۵۸ م. / ۱۳۳۶ ه.ش. گرفته شده است. به دلیل کیفیت تصاویر این مجموعه، مبنای خوبی برای خواندن کتیبه‌های این سنگ‌نگاره بودند. در این مجموعه تصویر برای نخستین بار می‌بینیم سنگ‌نگاره دارای رنگ است؛ هم‌چنین عکسی که از پایین صخره‌ها انداخته شده حدود ارتفاع این سنگ‌نگاره را از سطح زمین مشخص می‌کند (تصاویر ۱۷، ۱۸ و ۱۹). در تصویر ۱۷ لوحه دوم بالایی روی صخره به خوبی دیده می‌شود.

عکس نهم توسط «غلامحسین ملک عراقی» در سال ۱۹۶۱ م. / ۱۳۴۰ ه.ش. انداخته شده است و ظاهراً آخرین عکس تاریخ‌دار پیش از تخریب این نقش برجسته است. این عکس از زاویه خوبی انداخته شده و تمام صفحه نقش برجسته را پوشش می‌دهد (تصویر ۲۰).

تاریخ و نام عکاس تصویر دهم نیز مشخص نیست، اما رنگ‌آمیزی دارد. این عکس از کتاب دایرةالمعارف هنر جهان یافت شد (تصویر ۲۱).

تصویر ۱۱: نقاشی فلاندن از سنگ‌نگاره در ۱۸۴۱م/۱۲۵۶ق. (www.digitalcollections.nypl.org)
 Fig. 11: Flandin's painting of the relief in 1841 (www.digitalcollections.nypl.org)

تصویر ۱۲: عکس عبدالله قاجار از سنگ‌نگاره در ۱۸۸۴م/۱۳۰۷ق (آلبوم‌خانه کاخ گلستان، شماره ۷۲-۱۶۳)
 Fig. 12: Abdullah Qajar's photo of the relief in 1884 (Golestan palace photo archive, No. 163-72).

تصویر ۱۳: عکس وان الده از سنگ نگاره در ۱۹۲۵ م. (www.lookandlearn.com)
 Fig. 13: Van Eelde's photo of the relief in 1925 (www.lookandlearn.com)

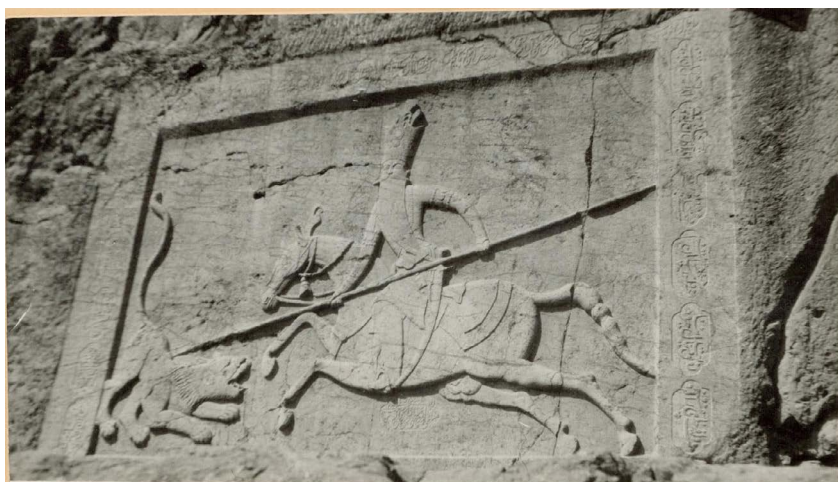
تصویر ۱۵: عکس سنگ نگاره از آلبوم خانوادگی کامبیز ملک‌آرا در ۱۹۳۳ م. (www.flickr.com)

Fig. 15. photo of the relief from Cambiz Molkara's family album in 1933 (www.flickr.com)

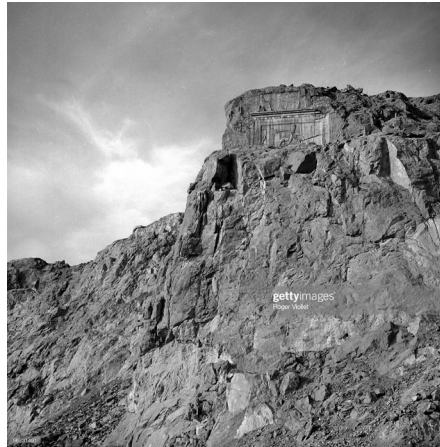
تصویر ۱۴: عکس فردریک جی. کلب از سنگ نگاره در سال ۱۹۳۳ م. (www.collections.lib.uwm.edu)

Fig. 14: Frederick G. Clapp's photo of the relief in 1933 (www.collections.lib.uwm.edu)

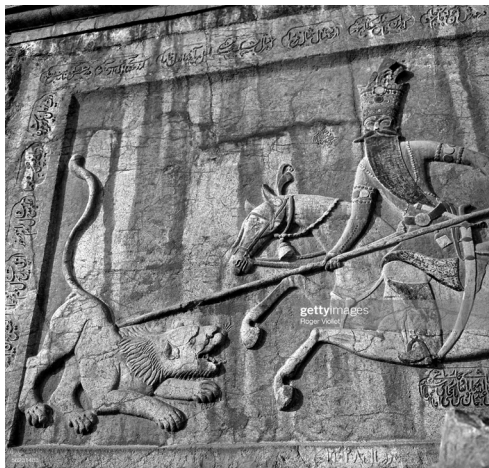

تصویر ۱۶: عکس سنگ نگاره از عکاسی ناشناس و بدون تاریخ. (ساکما، ۴۹۵۱۲۱۶)

Fig. 16: photo of the relief by an unknown photographer and undated (Sakma, 4951216).

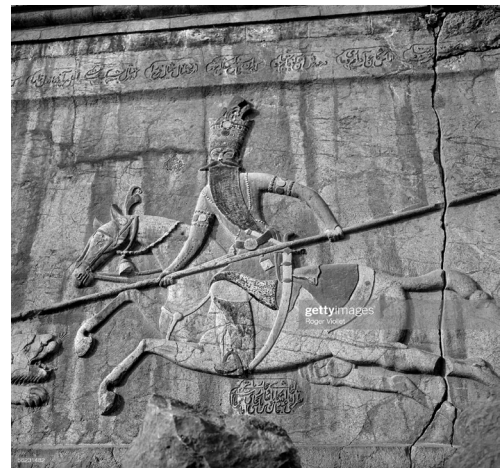

تصویر ۱۷: عکس راجر ویولت از سنگ‌نگاره در ۱۹۵۸ م. (www.gettyimages.in).
Fig. 16: Roger Viollet's photo of the relief in 1958 (www.gettyimages.in).

تصویر ۱۹: عکس راجر ویولت از سنگ‌نگاره در ۱۹۵۸ م. (www.gettyimages.in).

Fig. 19: Roger Viollet's photo of the relief in 1958 (www.gettyimages.in).

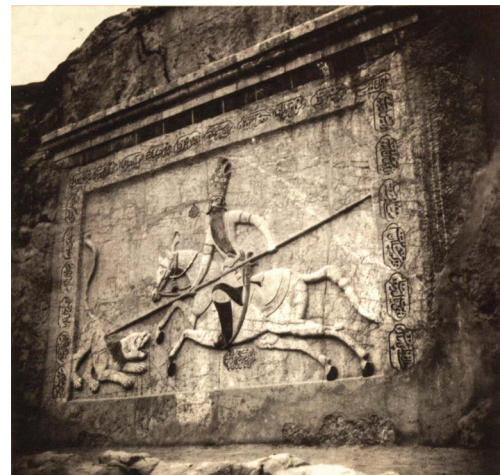
تصویر ۱۸: عکس راجر ویولت از سنگ‌نگاره در ۱۹۵۸ م. (www.gettyimages.in).

Fig. 18: Roger Viollet's photo of the relief in 1958 (www.gettyimages.in).

تصویر ۲۱: عکس سنگ‌نگاره از عکاسی ناشناس و بدون تاریخ (____, 1960: V11: Plate, 47).

Fig. 21: photo of the relief by an unknown photographer and undated (____, 1960, V11: plate. 407).

تصویر ۲۰: عکس غلامحسین ملک‌عراقی از سنگ‌نگاره در ۱۹۶۱ م/۱۳۴۰ ش. (ابریشمی، ۱۳۹۲: ۳۴)

Fig. 20. Malek-Iraqi's photo of the relief in 1961 (Abrishmi, 2012: 34).

مرمت به وسیله کارخانه سیمان ری

یکی از مسائلی که پس از مشاهده عکس‌ها می‌توان بدان پی برد آن است که گویا از تصویر ۱۷ به بعد تغییراتی در نقش رخ داده، بدان معنا که قسمت‌هایی از آن رنگ شده است. در مجموعه عکس «راجر ویولت» به سال ۱۹۵۸ م. / ۱۳۳۶ ه. ش. کتیبه‌های اطراف نقش، ریش و تاج شاه، چکمه و زین اسب او و همین‌طور نوشته زیر اسب، همه رنگ آمیزی شده‌اند.^{۳۳} از آنجا که عکس‌های گرفته شده سیاه و سفیداند، تشخیص رنگ آن‌ها امکان‌پذیر نیست؛ اما طبق گفتگوی حضوری نگارنده با «حسن فراهانی» (کارمند بایگانی کارخانه سیمان ری)^{۳۴} که اکنون در موزه کارخانه سیمان مشغول سامان‌دهی اسناد کارخانه است، از جمله رنگ‌های به کار رفته آبی و قرمز بوده است.

تغییر دیگر، قاب بالای نقش است که در تصاویر قدیمی‌تر وجود ندارد. این تغییرات گویا از سوی کارخانه سیمان صورت گرفته و مصطفوی درباره آن چنین گفته است: «از طرف کارخانه سیمان در سال ۱۳۲۸ ه. ش. تعمیر و مرمت صحیحی در این نقش تاریخی انجام گرفته است و اکنون نیز در نظر دارند با ایجاد حائلی از سیم خاردار حد موجود آن را از آسیب بیشتر کوه‌بری حفظ نمایند و لوحه‌ای برای توجه به حفظ آن در پهلوی نقش بر سنگ نصب کنند» (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰). ظاهراً منظور مصطفوی از تعمیر و مرمت همین رنگ‌آمیزی و اضافه شدن قاب بالای نقش است. در عکس راجر ویولت نیز دیده می‌شود که در قسمت پایین نقش بدون هیچ توضیحی عبارت «در سال ۱۳۲۸» نقر شده است (تصویر ۲۲). «صفا نژاد» نیز به مرمت این نقش از سوی کارخانه سیمان ری در سال ۱۳۲۸ ه. ش. اشاره کرده و گفته در زیر آن نوشته‌اند: «در سال ۱۳۲۸ به وسیله کارخانه سیمان مرمت گردید» (صفا نژاد، ۱۳۹۵: ۳۴۵). در عکس‌های باقی‌مانده غیر از «در سال ۱۳۲۸» بقیه جمله دیده نمی‌شود.

تصویر ۲۲: عبارت «در سال ۱۳۲۸» در قسمت پایین سنگ نگاره (www.gettyimages.in).

Fig. 22: The words "in the year 1328" in the lower part of the relief (www.gettyimages.in).

خوانش کتیبه

«نخجوانی» در کتاب مواد التواریخ قطعه‌ای شعر از «میرزاتقی علی‌آبادی» ذکر کرده و در توضیح آن چنین نوشته: «تاریخ نقش شکل و شمایل فتح‌علی‌شاه قاجار در سنگی از کوه‌های ری که چشمه صافی نیز از زیر آن جاری است، موسوم به چشمه علی. میرزا تقی علی‌آبادی متخلص به صاحب، قصیده و ماده تاریخ گفته که چند بیت نوشته می‌شود» (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۶۹۹). نخجوانی منبع این شعر را عنوان نکرده، اما بررسی‌ها نشان می‌دهد این همان شعری است که روی کتیبه پیرامون نقش شکار شیر نقر شده و مربوط به نقش برجسته چشمه علی نیست. شعر مزبور در ۱۰ بیت و به شرح زیر عیناً از کتاب نخجوانی نقل می‌شود:

منت وافر خدایرا که بیفزود
رونق دنیا بعدل خسرو دانا
خسرو کشورستان شهنشاه اعظم
فتح‌علی شه بدهر داور و دارا

آنکه ز جودش جهان بسور موفر
 آنکه ز عدلش زمان بامن موفرا
 گشت مر این خاره سنگ مطلع خورشید
 از چه؟ ز تمثال بیمثال فرح را^{۱۵}
 چهره ماهست یا که طلعت سلطان
 طلعت شاهست یا طلیعه بیضا
 گوهر تمثال شه بسنگ عجب نیست
 لعل پدید آورند از دل خارا
 چون حجر کعبه سجده گاه سلاطین
 در قدمش کوه خاره منبع دریا
 رحمت یزدان نگر بچشمه روشن
 قدرت ایزد بین بصخره سما
 قطعه بمدح و مثال راندم در خور
 از پی تاریخ سال ماندم دروا
 گفت بتاریخ آن خرد که شد اینک
 موسی عمران عیان بسینه سینا

کتیبه پیرامون سنگ نگاره شامل ۱۱ بیت است که در ۲۲ واگیره اجرا شده است. ۶ واگیره سمت راست، ۱۰ واگیره بالای نقش و ۶ واگیره در سمت چپ اجرا شده اند. این درحالی است که شعر مذکور از سوی نخجوانی تنها ۱۰ بیت دارد. برای خواندن و ثبت دقیق آن چه اجرا شده، در هر قسمت کتیبه از چندین عکس استفاده شد؛ چراکه در هر عکس کیفیت قسمتی از کتیبه خوب و قابل خوانش است. با کنار هم قرار دادن تصاویر هر یک از قسمت های پیرامونی، کار بازخوانی شروع شد (تصاویر ۲۳، ۲۴، ۲۵ و ۲۶) برای ضبط آن چه دقیقاً اجرا شده در بازخوانی کتیبه سعی بر آن است که رسم الخط به کاررفته در کتیبه به همان صورت که در عکس ها دیده می شود، حفظ شود و از بازنویسی کلمات به صورت امروزی آن ها خودداری شده است. کلمات ناخوانا در کتیبه با سه نقطه (...) و کلماتی که در اثر خراب شدن سنگ مخدوش شده با علامت +++ مشخص شده اند.

تصویر ۲۳: کتیبه های سمت راست سنگ نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).

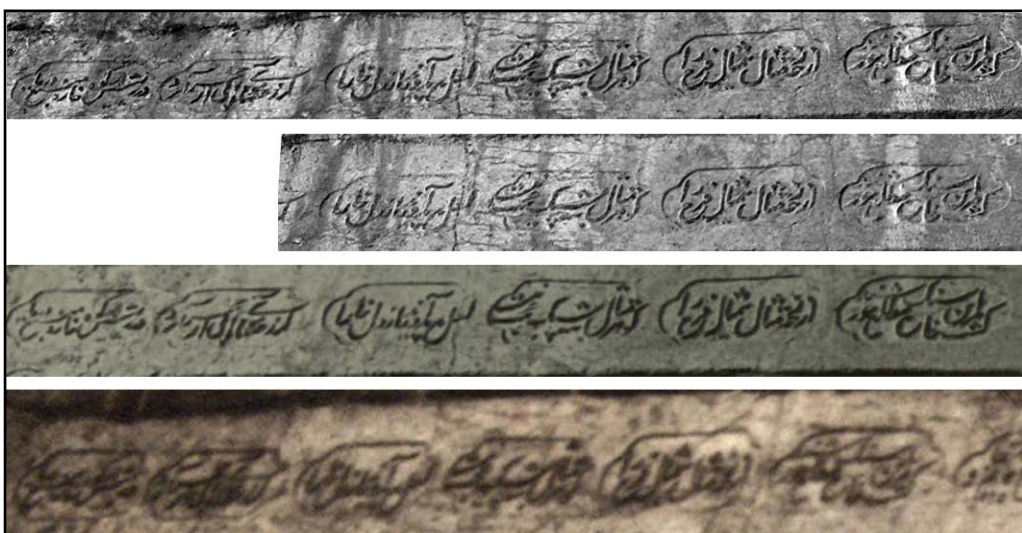
Fig. 23: The inscriptions on the right side of the relief (Authors, 2022).

منت وافر خدای را که بیفزود
رونق دنیا بعدلِ خسرو دنیا
خسرو کشورستان شهنشاه اعظم
فتحعلی شه بدهر داور دنیا
آنکه ز جودش جهان ... موفر
آنکه ز عدلش زمان بسور موفی

تصویر ۲۴: کتیبه‌های بخش اول بالای سنگ نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).
Fig. 24: The inscriptions of the first part above the relief (Authors, 2022).

جاه و جمال ...
داد +++ +++ و همتا
از امرش کان چو آب دائم^۶ و جاری
در عهدش آن چو کوه قایم و برجا

تصویر ۲۵: کتیبه‌های بخش دوم بالای سنگ نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).
Fig. 25: The inscriptions of the second part above the relief (Authors, 2022).

گشت مر این خاره سنگ مطلع خورشید
از چه؟^{۱۷} ز تمثال بی‌مثال فرح‌زا
گوهر تمثال شه بسنگ عجب نیست
لعل پدید آوردند از دل خارا
گر ز عصا موسی آبی از حجر آرد
درز پیش ز کوه خاره منبع دریا

تصویر ۲۶: کتیبه‌های سمت چپ سنگ‌نگاره (نگارنده، ۱۴۰۱).

Fig. 26: The inscriptions on the left side of the relief (Authors, 2022).

رحمت یزدان نگر بچشمهٔ روشن
قدرت ایزد به‌بین به صخرهٔ صما
قطعه بمدح مثال راندم درخور
از پی تاریخ سال ماندم دروا
گفت بتاریخ آن خرد که شد اینک
موسی عمران عیان به سینهٔ سینا

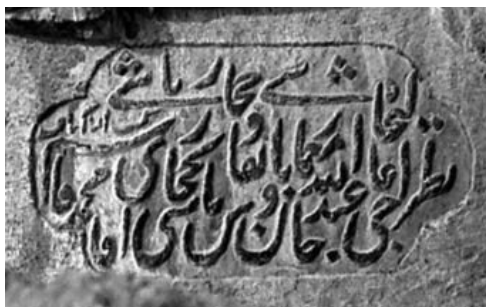
هم‌چنین زیر شکم اسب متنی فشرده به خط نستعلیق در سه سطر وجود دارد که چنین خوانده می‌شود: «به طراحی عالیجاه عبدالله خان معمارباشی و نقاش باشی و به حجاری آقا محمدقاسم حجاریباشی سمت اتمام یافت» (تصویر ۲۷). متن نشان می‌دهد طراح این سنگ‌نگاره عبدالله خان، معمار و نقاش معروف فتحعلی‌شاه است و حجاری آن «محمدقاسم حجاریباشی» است. جلوی سر شاه در داخل نقشی ترنج‌مانند، نام و نشان فتحعلی‌شاه چنین نوشته شده: «السلطان الاعظم الاعدل ... فتحعلی‌شاه قاجار ...»^{۱۸} (تصویر ۲۸).

بررسی تصاویر به‌جامانده و خوانش کتیبه نشان می‌دهد شعری که در کتیبه اجرا شده اندکی با آن‌چه نخجوانی ذکر کرده تفاوت دارد؛ بدین معنا که تعداد ابیات اجرا شده یک بیت بیشتر از آن‌چه نخجوانی نقل کرده، است. در برخی ابیات نیز برخی کلمات تغییر داده شده‌اند؛ هم‌چنین در اجرای کتیبه ابیاتی حذف شده و ابیاتی دیگر جایگزین آن شده‌اند. گویی شعر شاعر دست‌کاری شده به‌گونه‌ای که به اعتبار ادبی آن لطمه وارد شده است.

تصویر ۲۸: نام و نشان فتحعلی‌شاه در نقش ترنج‌مانند (www.gettyimages.in).

Fig. 28: The name of Fath Ali Shah in toranj pattern (www.gettyimages.in).

تصویر ۲۷: اسامی طرزاج و حجّار سنگ‌نگاره (www.gettyimages.in).

Fig. 27: Names of the designer and stonemason of relief (www.gettyimages.in).

سال ساخت اثر

برای نخستین بار مصطفوی از سال ساخت نقش برجسته در ۱۲۴۶ هـ.ق. اطلاع می‌دهد (مصطفوی، ۱۳۳۲: ۱۰). از آنجا که مصطفوی با خواندن اشعار کتیبه‌ها و ماده تاریخ ساخت بناها آشنایی داشته، شعر کتیبه را دیده و سال ساخت آن را به وسیله محاسبه ماده تاریخ به دست آورده، اما هیچ‌جا به محاسبه ماده تاریخ اشاره نکرده است. کریمان نیز سال ۱۲۴۶ هـ.ق. را به مصطفوی ارجاع داده است (کریمان، ۱۳۴۵، ج ۱: ۳۰۲).

اولین تلاش برای خواندن بیت آخر کتیبه که ماده تاریخ در آن است توسط «لوفت» صورت‌گرفته است (Luft, 2001: 32). لوفت به دلیل عدم تسلط به زبان فارسی بیت کتیبه را اشتباه خوانده و براساس آن سعی کرده سال ۱۲۴۶ هـ.ق. را توجیه کند. وی بیت آخر را چنین می‌خواند: «شد خسرو اینک / موسی عمران عیان ز سینه سینا» و براساس آن حروف ابجد را حساب می‌کند که تاریخ ۱۲۴۶ هـ.ق. را به دست می‌دهد.

نخجوانی در کتاب موادالتواریخ که موضوع اصلی آن مثال‌هایی از اشعاری است که ماده تاریخ وقایع مختلف و هم‌چنین بنای عمارات در آن‌ها به کار رفته، پس از ذکر شعر، بیت آخر که ماده تاریخ ساخت سنگ‌نگاره را شامل می‌شود، چنین ذکر کرده است: «شد اینک / موسی عمران عیان بسینه سینا» وی با جمع ابجد حروف، عدد ۱۲۴۱ هـ.ق. را به دست آورده است (نخجوانی، ۱۳۴۳: ۷۰). برای حل این معما باید بیت آخر کتیبه که ماده تاریخ را روشن می‌کند، به دقت بررسی کرد. جمله‌ای که ماده تاریخ را مشخص می‌کند، شامل کلمات بعد از «که» است: «شد اینک موسی عمران عیان به سینه سینا». این عدد سال ۱۲۴۶ هـ.ق. را به دست می‌دهد و نشان می‌دهد عددی که مصطفوی در مقالاتش ذکر کرده به درستی محاسبه شده است. در ماده تاریخ شعری که نخجوانی آورده حرف اضافه «به» در «به سینه» به شکل «بسینه» نوشته شده است. همین موضوع باعث حذف حرف «ه» که معادل ابجدی عدد ۵ است، می‌شود. از این جهت است که ماده تاریخ به دست آمده توسط نخجوانی ۵ سال کمتر از ۱۲۴۶ هـ.ق. است؛ البته با توجه به تغییراتی که در اجرای شعر کتیبه راه یافته این امکان نیز وجود دارد که رسم الخط شاعر در شعر اصلی «بسینه» و سال ساخت سنگ‌نگاره ۱۲۴۱ هـ.ق. بوده و در اجرا به شکل «به سینه» اجرا شده است؛ اما این موضوع فعلاً قابل اثبات نیست؛ بنابراین تا به دست آوردن مدارک بیشتر سال ۱۲۴۶ هـ.ق. که از رسم الخط اجرا شده در کتیبه به دست آمده، مورد پذیرش واقع است.

انهدام سنگ‌نگاره و سرنوشت آن

هم‌چنان‌که ذکر شد، آخرین عکس تاریخ‌داری که از نقش شکار شیر به‌جامانده در سال

۱۳۴۰ ه.ش. توسط «حسین ملک عراقی» گرفته شده است؛ بنابراین، این نقش تا آن سال سالم و پابرجا بوده است. کریمان در کتاب ری باستان که اسفند سال ۱۳۴۵ ه.ش. چاپ شده، نسبت به تخریب آثار باستانی موجود بر کوه سرسره توسط کارخانه سیمان هشدار داده (کریمان، ۱۳۴۵، ج: ۲۹۶) و تصریح می‌کند نقش برجسته شکار شیر بر اثر انفجار تخریب شده است: «صخره‌ای که این تصویر بر آن منقور است به تازگی بر اثر کوه‌بری کارخانه سیمان از جای کنده شده و به پای تپه سقوط کرده است و قرار است پایه‌ای در محلی مناسب به نزدیکی کارخانه تعبیه و این سنگ در آنجا نصب گردد» (همان: ۳۰۲). مصطفوی نیز ذکر می‌کند تمامی آثار موجود بر این کوه بر اثر انفجارهای کارخانه سیمان از بین رفته است (مصطفوی، ۱۳۷۵، ج: ۱۴۰)؛ بنابراین این سنگ نگاره بین سال‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۴۵ ه.ش. تخریب شده و قطعات آن به پای کوه سرسره سقوط کرده است. ظاهراً قطعات تکه‌تکه شده این نقش برجسته تا سال‌ها در محل و در پای کوه باقی و دو قطعه از آن نیز سالم مانده بود. مقایسه عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ ه.ش. نیز بر این نکته صحه می‌گذارد که در سال ۱۳۴۵ ه.ش. دیگر چیزی از آن قسمت کوه سرسره که سنگ نگاره بر آن قرار داشته باقی نمانده است (تصویر ۲۹). این از بین بردن کوه برای تهیه مواد اولیه سیمان تا سال‌ها ادامه داشت؛ به طوری که از این کوه، جز قسمت غربی آن چیزی باقی نمانده است.^{۱۹} امروزه «اتوبان امام علی»^{۲۰} از وسط کوه سرسره که حالا دیگر وجود ندارد، عبور کرده است.

در سال ۱۳۵۳ ه.ش. آلمانی‌های «مؤسسه باستان‌شناسی آلمان در تهران» عکسی از یک قطعه پرت شده این سنگ نگاره انداخته‌اند. در این قطعه بدن شاه و تاجش کاملاً مشخص است (تصویر ۳۰). این باید همان قطعه‌ای باشد که کریمان گفته بود قرار بوده پایه‌ای برای آن نصب کنند. این قطعه به قدری بزرگ و سنگین بوده که امکان جابه‌جایی آن وجود نداشت، مگر این‌که به قطعاتی کوچک‌تر شکسته می‌شد؛ بنابراین ممکن است این قطعه تا سال‌ها در محل باقی مانده و همانجا دفن شده باشد. از طرف دیگر، این احتمال وجود دارد که به مواد خام سیمان تبدیل شده باشد؛

تصویر ۲۹: عکس هوایی از تخریب کوه سرسره در اثر کوه‌بری کارخانه سیمان در ۱۳۴۵ ه.ش. (سازمان نقشه‌برداری ایران).

Fig. 29: Aerial photo of the destruction of the Sorsore mountain due to the mining activities of Ray Cement Factory in 1966 (Iran National Cartographic Center).

به هر روی اکنون از سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست. قطعه کوچک‌تر دیگری نیز در محل باقی‌بوده که آلمانی‌ها آن را ندیده یا اگر دیده‌اند از آن عکس برنداشته‌اند. این قطعه تا سال‌ها پای کوه باقی بود تا آن‌که «رحمت ایمانی» (تکنسین کارخانه سیمان) که از سال ۱۳۵۹ ه.ش. در کارخانه مشغول به کار بود، به گفته «مهری نامی» که برای آثار فرهنگی بوده حدود سال ۱۳۶۰ یا ۶۱ ه.ش. آن قطعه را با لیفتراک ۱۰ تنی از پایین گود کوه به کارخانه منتقل می‌کند.^{۳۰} این کار گرچه به دلیل وزن زیاد قطعه به سختی انجام شده، اما قطعه مزبور را از خطر انهدام نجات داده و از آن پس قطعه به تملک کارخانه سیمان ری درآمده است. این قطعه در واقع سمت چپ بالای نقش برجسته است که دم شیر و کتیبه‌های اطرافش را نشان می‌دهد. این قطعه تا سال‌ها در انبار کارخانه سیمان ری نگه‌داری می‌شد و امروزه پس از تبدیل کارخانه سیمان ری به موزه در محوطه آن نگه‌داری می‌شود (تصویر ۳۱). با توجه به ابعاد قطعه باقی‌مانده می‌توان ابعاد کل سنگ‌نگاره را حدود ۵×۳ متر تخمین زد.

تصویر ۳۱: قطعه دم شیر و آقای رحمت ایمانی در محوطه موزه کارخانه سیمان ری در دی ۱۴۰۱ ه.ش. (نگارنده، ۱۴۰۱).

Fig. 31: lion's tail piece of the relief in the Ray Cement Factory Museum in 2022 (Author, 2022).

تصویر ۳۰: قطعه بزرگتر سنگ‌نگاره که آلمانی‌ها در ۱۳۵۳ ه.ش. از آن عکس انداخته‌اند (هلوینگ و رحیمی‌پور، ۱۳۹۵: ۴۰).

Fig. 30: The larger piece of the relief that the Germans photographed in 1974 (Helwing & Rahimpour, 2015: 40).

نتیجه‌گیری

طی این پژوهش به کمک متون و تصاویر تاریخی، موقعیت سنگ‌نگاره فتحعلی‌شاه بر بدنه جنوبی کوه سرسره مشخص شد؛ هم‌چنین بازخوانی اشعار کتیبه انجام شد که نشان‌داد محتوای شعر کتیبه در مدح و تمجید تمثال فتحعلی‌شاه قاجار است. طبق بیت آخر و ماده تاریخ شعر کتیبه، این سنگ‌نگاره در سال ۱۲۴۶ ه.ق. ساخته شده است. بازخوانی اشعار روشن کرد در اجرای آن تغییراتی در شعر رخ داده و اصل شعر شاعر اجرا نشده است؛ هم‌چنین مشخص شد طراح این سنگ‌نگاره، «عبدالله خان معمار» و حجار آن «محمدقاسم خان حجارباشی» است. ازسوی دیگر، تصاویر متعدد مشخص کرد این سنگ‌نگاره از ابتدا رنگ نداشته و طی مرمت ازسوی کارخانه سیمان در سال ۱۳۲۸ ه.ش. رنگ‌آمیزی شده است. سنگ‌نگاره فتحعلی‌شاه که خود با محو کردن نقش باستانی پیشین نقر شده بود، سرانجام زمانی بین سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۵ ه.ش. در اثر انفجارهای کارخانه سیمان ری تخریب شد و قطعات آن به پای کوه سرسره سقوط کرد. قطعه بزرگ این سنگ‌نگاره تا سال‌ها پای کوه بود، اما از سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست. قطعه کوچک‌تر که شامل دم شیر و کتیبه‌های اطرافش است بعدها

توسط یکی از تکنسین‌های کارخانه سیمان ری به آنجا منتقل و اکنون در سال ۱۴۰۳ ه.ش. در محوطه موزه کارخانه سیمان ری نگه‌داری می‌شود.

سپاسگزاری

در پایان نویسنده برخود لازم می‌داند که از داوران نشریه برای بهبود و رونق بخشیدن به متن مقاله قدردانی نماید.

تضاد منافع

نویسنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارد.

پی‌نوشت

۱. در پژوهش‌های پیشین برای این کوه هر دو اسم «طبرک (تبرک)» و «سرسره» ذکر شده است.
2. Jules Laurens
3. Sir William Ouseley
۴. منظور شکاف طبیعی کوه است، نه شکافی که بعدها توسط کارخانه سیمان در وسط کوه ایجاد می‌شود.
5. James Justinian Morier
6. William Price
7. Sir Gore Ouseley
۸. این عکس در آلبومی از «سوروگین خان» هم موجود است و عکاس آن را سوروگین نوشته‌اند؛ در صورتی که ظاهر امر نشان می‌دهد، عکاس آن «عبدالله خان قاجار» است و به طریقی این عکس چاپ شده و وارد آلبوم سوروگین خان هم شده است.
9. AGA van Eelde
10. Frederick G. Clapp
11. Roger Violette
۱۲. تعداد دیگری عکس از این عکاس در همین سال از شهری گرفته شده است.
۱۳. توجه به این نکته از آن رو اهمیت دارد که برخی پژوهشگران به تصور آن که سنگ‌نگاره از ابتدا توسط سازندگان اصلی اش رنگ‌آمیزی شده، این نقش را تحلیل کرده‌اند (ن. ک. به: میرزایی مهر، ۱۳۹۴: ۴۵).
۱۴. در تاریخ در ۱۲ دی ۱۴۰۱.
۱۵. «نخجوانی» این کلمه را «فرح را» نوشته، نه «فرح زا» و ما نیز عین همان را تکرار کرده‌ایم.
۱۶. علامت همزه در کتیبه وجود ندارد.
۱۷. واضح است که علامت سؤال توسط نگارنده اضافه شده و در متن کتیبه نگاشته نشده است.
۱۸. چندکلمه ناخوانا ماند.
۱۹. علت عدم تخریب قسمت‌های غربی کوه سرسره وجود خانه‌های نزدیک آن بوده که در صورت انفجار آسیب می‌دیدند.
۲۰. مصاحبه نویسنده با آقای «رحمت ایمانی» در تاریخ ۲ آذر ۱۴۰۱ ه.ش.

کتابنامه

- ابریشمی، فرشاد، (۱۳۹۲). گذری بر طهران قدیم. عکاس: غلامحسین ملک عراقی، تهران: خانه تاریخ و تصویر ابریشمی.
- اورسل، ارنست، (۱۳۸۲). «سفرنامه قفقاز و ایران». ترجمه علی اصغر سیدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- جکسن، آبراهام؛ ویلیامز، والتاین، (۱۳۸۷). سفرنامه جکسن: ایران در گذشته و حال. ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- درودیان، سیاوش، (۱۳۹۴). «پژوهشی درباره نقش برجسته ساسانی شهری». اثر. ۳۶ (۷۱): ۵۳-۶۶. <https://journal.richt.ir/athar/article-1-494-fa.pdf>
- صفی‌نژاد، جواد، (۱۳۹۵). اماکن تاریخی ری. ویرایش: حسین پورشریف و محمدهادی خالقی، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- فریزر، جیمز بیلی، (۱۳۶۴). سفرنامه فریزر. ترجمه منوچهر امیری، تهران: توس.

- فلاندن، اوژن ناپلئون، (۱۳۵۶). سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی، تهران: اشراقی.
- کرزن، جرج ناتانیل، (۱۳۷۳). ایران و قضیه ایران. ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، ج ۱. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کریمان، حسین، (۱۳۴۵). ری باستان. ج ۱. تهران: انجمن آثار ملی.
- کورف، فیودور، (۱۳۷۲). سفرنامه بارون فیودور کورف. ترجمه اسکندر ذبیحیان، تهران: فکر روز.
- مصطفوی، سید محمدتقی، (۱۳۳۲). «سرسره فتحعلی شاه و آثار تاریخی دیگر مجاور کارخانه سیمان شهرری». اطلاعات ماهانه، ۷۲: ۱۱-۱۰.
- مصطفوی، سید محمدتقی، (۱۳۷۵). آثار تاریخی طهران: اماکن متبرکه. ویرایش: میرهاشم محدث، ج ۱. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. چاپ دوم.
- موثق، بهار، (۱۳۹۷). نگاری ز دارا: (سنگ نگاره‌های فتحعلی شاه قاجار). تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- موریه، جیمز، (۱۳۸۶). سفرنامه جیمز موریه. ترجمه ابوالقاسم سری، ج ۲. تهران: توس.
- میرزایی مهر، علی اصغر، (۱۳۹۴). عبدالله خان. ویرایش: خشایار فهیمی، تهران: پیکره.
- نخجوانی، حسین، (۱۳۴۳). مواد التواریخ. تهران: کتابفروشی ادبیه.
- هلوینگ، باربارا؛ و رحیمی پور، پاتریسیا، (۱۳۹۵). تهران ۵۰؛ تاریخچه نیم قرن حضور باستان‌شناسان آلمانی در ایران. ترجمه حمید فهیمی، تهران: موزه ملی ایران.
- آلبوم خانه کاخ گلستان، آلبوم شماره ۱۶۳.
- ساکما، ۳۱۰/۳۸۷۳۶
- ساکما، ۴۹۵۱۲۱۶
- سازمان نقشه برداری ایران، عکس هوایی شهری در سال ۱۳۳۵ و ۱۳۴۵ ش.، نقشه WGS_1984_ UTM_ Zone-39N

- _____ . (1960). *Encyclopedia of world art*. Vol. 11. London: McGraw -Hill.
- Abrishami, F., (2012). *Passage on old Tehran*. Photographed by: Gholamhossein Malek-Iraqi, Tehran: Abrishami's house of history and image. (in Persian)
- Curzon, G. N., (1994). *Persia and the Persian question*. Translated by: Gholamali Vahid Mazandarani, vol. 1, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Doroodian, S., (2016). "A study about the Sasanian rock relief of Rey". *Athar*, 36(71): 53-66. <https://journal.richt.ir/athar/article-1-494-fa.pdf> (in Persian)
- Flandin, E. N., (1977). *Voyage en perse*. Translated by: Hossein Nursadeghi, Tehran: Ishraghi. (in Persian)
- Fraser, J. B., (1985). *A Winter's journey from Constantinople to Tehran*. Translated by: Manouchehr Amiri, Tehran: Tus. (in Persian)
- Golestan Palace album house, album number 163.
- Helwing, B. & Rahimpour, P., (2015). *Tehran 50: Ein halbes Jahrhundert deutsche Archäologen in Iran*. Translated by: Hamid Fahimi, Tehran: National Museum of Iran. (in Persian)
- Jackson, A. V. W., (2017). *Persia, past and present*. Translated by: Manouchehr

- Amiri and Fereydoun Badrei, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Kariman, H., (1966). *Ancient Rey*. vol. 1, Tehran: National Art Association. (in Persian)
 - Ker Porter, R., (1821). *Travels In Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia*. Vol. 1. London: retrieved from: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.151332/page/n381/mode/2up>
 - Korf, F. F., (1993). *Travelogue of Baron Fedor Korf*. Translated by: Iskandar Zabihian, Tehran: Fekre Rooz. (in Persian)
 - Luft, J. P. (2001). "The Qajar rock reliefs." *Iranian studies*, 34 (1/4): 31–49. <https://www.jstor.org/stable/4311421>
 - Mirzaei-Mehr, A., (2014). *Abdullah Khan*. Edited by: Khashayar Fahimi, Tehran: Peikareh. (in Persian)
 - Morier, J. J., (1818). *A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor*. London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown. <https://archive.org/details/secondjourneythr00mori/page/n11/mode/2up>
 - Morier, J. J., (2007), *A second journey through Persia, Armenia, and Asia Minor*. Translated by: Abulqasem Seri, vol. 2, Tehran: Tus. (in Persian)
 - Movathagh, B., (2017). *Negari ze Dara: (Reliefs of Fathali Shah Qajar)*. Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism. (in Persian)
 - Mustafavi, S. M., (1953). "Fathali Shah's slide and other historical monuments adjacent to Rey cement factory". *Monthly information*, 72: 11-10. (in Persian)
 - Mustafavi, S. M., (1996). *Historical monuments of Tehran: blessed places*. Edited by: Mirhashem Mohaddeth, vol. 1. Tehran: Association of Cultural Artifacts and Treasures, second edition. (in Persian)
 - Nakhjavani, H., (1964). *Chronograms*. Tehran: Adabieh bookstore. (in Persian)
 - Ouseley, W., (1823). *Travels in various countries of the East, more particularly Persia*. Vol. 3. London: Rodwell and Martin. https://archive.org/details/bub_gb_S29BAAAaAAJ/page/n197/mode/2up
 - Orsolle, E., (2012). *Le Caucase et la Perse*. Translated by: Aliasghar Seyyedi, Tehran: Humanities and Cultural Studies Research Institute. (in Persian)
 - Price, W., (1825). *Journal of the British Embassy to Persia, embellished with numerous views taken in India and Persia, also a dissertation upon the Antiquities of Persepolis*. Vol. 1. London: Kingsbury, Parbury and Allen. <https://archive.org/details/dli.granth.93267/page/17/mode/2up>
 - Safinejad, J., (2015). *Historical places of Rey*. Edited by: Hossein Poursharif and Mohammadhadi Khaleghi, Qom: Darol-Hadith Scientific and Cultural Institute. (in Persian)
 - Schmidt, E. F., (1940). *Flights Over Ancient Cities of Iran*. Edited by John Albert Wilson And Thomas George Allen. Chicago: University of Chicago Press. <https://oi.uchicago.edu/flights-over-ancient-cities-iran>

- <https://www.lookandlearn.com/history-images/YR0462653/Bas-relief-of-Fatali-Shah-in-rock-Persia?t=1&q=fatali+shah>
- <https://collections.lib.uwm.edu/digital/collection/agsphoto/id/21935/rec/6>
- <https://www.flickr.com/photos/kmolkara/51294355257/>
- <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/ragues-shah-fath-ali-at-the-lion-hunting-qajar-low-relief-news-photo/56231491>
- <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/shah-fath-ali-at-the-lion-hunting-qajar-low-relief-ragues-news-photo/56231483>
- <https://www.gettyimages.in/detail/news-photo/shah-fath-ali-at-the-lion-hunting-qajar-low-relief-ragues-news-photo/56231482>
- <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-906b-a3d9-e040-e00a18064a99>